

управлінському аспекті правозастосування, цей процес, як і процес управління, базуються на циклічному характері його функцій, рішень і мети. Причому цикл передбачає мету найближчу і кінцеву, кожне рішення спирається на попереднє і є, в свою чергу, передумовою для наступного. Хоча весь цикл спрямований на досягнення загальної мети, проте час забезпечується змінюваність проміжних цілей і наступність у їх досягненні.

1. *Нерсесянц В. С.* Право и закон. – М., 1983. – С. 260. 2. *Сьрых В.М.* Теория государства и права. – М., 2001. – С. 275. 3. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії держави і права. – Тернопіль, 2002. – С. 456. 4. *Юсупов В.А.* Правоприменительная деятельность органов государственного управления. – М., 1979. – С. 190. 5. *Вильнянский С.И.* Применение норм советского социалистического права. Уч. записки Харьковского юрид. ин-та. – Вып.7. – 1956. – С. 10. 6. *Мурашин О. Г.* Загальна теорія держави і права. – Львів, 2003. – С. 376. 7. *Дюрягин И.Я.* Право и управление. – М., 1981. – С. 156. 8. *Дюрягин И.Я.* Применение норм советского права. – Свердловск, 1973. – С. 328. 9. *Недбайло П.Е.* Применение советских правовых норм. – М. 1960. – С. 134. 10. *Алексеев С.С.* Проблемы теории права. Курс лекций в 2-х т. Т. 2. – Свердловск, 1973. – С. 239. 11. *Васильев Р.Ф.* Акты управления (значение, проблема исследований, понятие). – М., 1987. – С. 102–104. 12. *Лазарев В.В.* Эффективность правоприменительных актов. – Казань, 1975. – С. 138. 13. *Дюрягин И.Я.* Применение норм советского права. – Свердловск, 1973. – С. 328. 14. *Лазарев В.В.* Применение советского права. – Казань, 1972. – С. 215.

I. I. БАЛАКЛИЦЬКИЙ

РОЛЬ ПРАВА ЯК ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА В РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Автор анализирует различные типы и виды правовопонимания в контексте исторической ретроспективы его возникновения, функционирования в различных пространственно-временных пределах.

Author analyse different types and forms legal understanding in historical context of its emergence and functioning indifferent boundaries.

Україна переживає період радикальних перетворень практично усіх сфер життя суспільства. Збереження і подальше поглиблення курсу на реформування суспільства – об'єктивно необхідна і єдина можлива умова демократичного розвитку нашої країни, перетворення її на економічно розвинену і процвітаючу державу. Ці процеси вимагають якісних змін у системі нормативного регулювання. Соціально-нормативне регулювання, зумовлене змістом і закономірностями суспільного життя, в концентрованому вигляді виражає об'єктивну потребу будь-якого суспільства у впорядкуванні дій і взаємовідносин його членів, підпорядкування їх соціально необхідним правилам. Тим самим нормативне регулювання

© БАЛАКЛИЦЬКИЙ Іван Ілліч – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Коцького НАН України

виступає як могутній чинник свідомого і цілеспрямованого впливу на спосіб і форми життєдіяльності людей.

Реальний ефект реформування України виявляється у наявності соціальних регуляторів, що виступають у ролі інструментів узгодження суперечливих суспільних відносин, що припускає використання всіх елементів системи нормативного регулювання.

Основу життєдіяльності суспільства становлять влада і соціальні норми. Відомо, що спочатку влада була суспільною і не виділялася з суспільства, а соціальне регулювання було засноване на мононормах. Сучасний стан суспільства – це державно організована влада і її інструмент – право. Водночас, за відносної самостійності, право здійснює специфічні регулятивні функції не ізольовано і відособлено, а в єдиному комплексі та тісній взаємодії з іншими соціальними регуляторами.

Теоретичною основою дослідження проблеми сутності та значення права стали праці відомих вчених. Вагомий внесок у розроблену цих проблем зробили С. Алексєєв, А. Венгеров, А. Заєць, О. Зайчук, Д. Керімов, С. Кечек'ян, С. Комаров, В. Копейчиков, О. Копиленко, В. Лазарев, М. Марченко, С. Муромцев, Н. Оніщенко, А. Піголкін, П. Рабінович, Ю. Тихомиров, Є. Трубецький, В. Хропанюк, О. Черданцев, Ю. Шемшученко, О. Яценко та ін.

Право, як і держава, належить до числа не тільки найважливіших, а й найскладніших суспільних явищ. Намагаючись зрозуміти, що таке право і яка його роль у житті суспільства, ще римські юристи звертали увагу на те, що воно не вичерпується одним значенням. З розвитком суспільства і держави у людей, природно, мінялося і уявлення про право. З'явилося безліч різних правових ідей, теорій, думок. Проте початкові основи, закладені римськими юристами, особливо в такій галузі права, як цивільне, хоча і в модернізованому вигляді, але збереглися. Насамперед це стосується таких правових інститутів, як власність, спадкоємство, купівля-продаж тощо.

Слід зазначити, що багато інститутів римського права як своєрідне першоджерело постійно використовувалися і продовжують використовуватися при розробці цивільних кодексів та інших нормативно-правових актів і в інших країнах. Подібний вплив римського права на правові системи багатьох країн, сприйняття останніми найважливіших його принципів та інститутів, назване в юридичній літературі рецепцією римського права, значною мірою позначилося на характері та змісті цих систем, а також на розумінні самого права.

Повною мірою зберегли свою значущість і актуальність, наприклад, положення, сформульовані давньоримськими і давньогрецькими юристами про нерозривний зв'язок права і справедливості, права і добра.

Як «регулююча норма політичного спілкування», право, як відзначав Арістотель, повинно служити «критерієм справедливості». Для того, щоб знати, що таке право, писав давньоримський юрист Ульпіан, потрібно зрозуміти, з чим, з якими явищами воно зв'язано і звідки воно походить. Потрібно пам'ятати, насамперед, що «воно одержало свою назву від *justitia* – правда, справедливість», що право є «мистецтво добра», «рівності і справедливості»¹.

Аналіз питання загальнолюдських засад права був розпочатий ідеєю про те, що ці засади пов'язані із внутрішнім світом людини, що уявляє себе причетною до вічних цінностей. Право своєю метасоціальністю безпосередньо пов'язано з людським буттям, проблемою природних прав, вини, навіть сенсу життя – через

право людина творить світ, усвідомлює своє високе духовне покликання – гармонізацію соціального буття.

Безсумнівно, право створюється на засадах культури, є її відображенням, має історичний характер². М. Бердяєв вважав, що «правовий і політичний прогрес є не що інше, як здійснення і гарантування природного права, яке не потребує ніякої історичної санкції, оскільки це право є безпосереднім виразом морального закону, даного до будь-якого досвіду»³. Людська історія розвивається прогресивно, люди неухильно прямують із несвободи до свободи, із хаосу до впорядкованого соціального буття, несправедливі суспільні відносини поступово стають справедливішими, такими, що відображають формальну рівність у соціумі. Водночас це шлях розвитку й удосконалення права і людей як правових істот. Генеза права здійснюється в контексті загальнокультурного розвитку людства.

Йдеться про те, що право, як і держава, виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та інших процесів. У первісних суспільствах існували звичаї чи мононорми. Під мононормою розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових норм. Ідею мононорми можна віднайти у вітчизняних дореволюційних правознавців. Так, М. Коркунов писав: «Спочатку право, мораль, релігія, гідність – усе це об'єднувалося разом»⁴.

Ще Арістотель підкреслює, що завершеного політичного і правового розвитку досягли лише греки, інші ж народи залишилися варварами⁵.

Г. Гегель стверджував, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину – деспота. Римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а прусська дійсність постає як кульмінація розвитку права як інституції⁶.

На думку Г. Сллінека («право – об'єктивне, це умови збереження суспільства, оскільки вони залежать від людської волі»⁷).

П. Сорокін під правом розумів: 1) сукупність правил поведінки, що вказують на бажану поведінку шляхом поділу прав та обов'язків; 2) такі правила чи норми, що знаходяться у психіці людини у вигляді правових переконань з поділом на права та обов'язки, які закріплені за тими чи іншими особами в різних ситуаціях; 3) ці правові переконання реалізуються чи об'єктивуються в різних видах і формах. Зокрема, вони об'єктивуються у правових усних судженнях; правових обрядах та писаних законах; поведінці та вчинках людей; всій соціально-політичній організації суспільства і у його окремих інститутах та установах⁸.

О. Ященко сформулював таке визначення права: «Право є сукупністю діючих у суспільстві в результаті колективно-психологічного переживання членами суспільства і примусової реалізації органами влади норм поведінки, що встановлюють рівновагу між інтересами особистої свободи і суспільного блага»⁹.

Проблема визначення поняття права цікавила мислителів усіх часів. Так, наприкінці XVIII ст. основоположник німецької класичної філософії І. Кант зазначав, що «юристи все ще шукають визначення права». Відтоді минуло понад два століття. Написано тисячі праць з питань праворозуміння. Але й на сьогодні немає однозначної відповіді на запитання: що є право?

При цьому питання, власне, полягає не у конструюванні єдиного визначення поняття «право». Завадою на цьому шляху були і є різні погляди різних авторів на властивості й ознаки даного поняття. Ключовою проблемою у зв'язку з цим є те-

оретичне обґрунтування загальноприйнятих підходів до розуміння сутності права насамперед з огляду на його практичне значення¹⁰.

Слід підкреслити, що і на сьогодні однією з важливих проблем юриспруденції залишається визначення поняття і сутності права в контексті перспективного розвитку. Ми можемо констатувати наявність саме методологічної проблеми, вирішення якої задасть вектор розвитку всієї правової системи. Це зумовлює проблему футурології в праві, тобто прогнозування бажаних та очікуваних наслідків розвитку права в контексті взаємодії соціальних систем. Відхід від марксизму-ленінізму як глобальної метатеорії, що пояснювала із значною часткою вірогідності сутність та напрями розвитку соціальних процесів, привів до певного теоретико-методологічного вакууму, коли нова метатеорія просто відсутня або формулюється через заперечення марксизму і апологетику лібералізму, що одержав конституційне закріплення.

Найефективнішим, а отже, найприйнятнішим засобом подолання негативних наслідків множинності та суперечності у визначенні права і підходів до нього є виділення його найважливіших ознак. У сучасній загальній теорії права існує значна кількість визначень права, кожне з яких, як правило, акцентує увагу на одній або декількох аспектах прояву права в соціальному житті. Багатомірність категорії права і систем, що визначають його сутність (політика, економіка, мораль, релігія тощо), перешкоджає формулюванню єдиного визначення права. Кожне визначення права відповідає певній школі дослідження сутності права і містить вказівку на спосіб вирішення сутнісних проблем.

Для визначення поняття права важливим є системний аспект. Право – це не проста сукупність правових норм, а сукупність, побудована на засадах системи. Цій системі об'єктивно властиві, з одного боку, єдність та узгодженість, а з іншого – поділ (диференціація) на відносно самостійні структурні елементи: норми права, правові інститути, галузі права тощо.

Системний підхід до розуміння права є панівним в юридичній науці. Але мали і мають місце розбіжності на диференційному рівні. Зокрема, в СРСР у другій половині ХХ ст. було запропоновано розуміння радянського права у вузькому і широкому значеннях. В основу вузьконормативного підходу була покладена класична формула, відповідно до якої право є системою норм, встановлених або санкціонованих державою.

Прихильники широкого підходу пропонували до поняття права поряд з правовими нормами включити у різних варіаціях і такі правові категорії, як правовідносини, правові принципи, правосвідомість¹¹.

Рецидивні тодішньої полеміки позначаються й нині. Причому не тільки на рівні теорії, а й практики. Наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про відповідність Конституції України положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) сказано, що «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства».

Широкий підхід до визначення права зумовлений намаганнями фахівців підійти до розкриття сутності права як багатогранного явища, не тільки у статиці, а й динаміці, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І

це закономірно. Слід тільки враховувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними, похідними від права у його нормативному розумінні категоріями. Що ж стосується норм моралі, традицій та звичаїв, то вони виступають самостійними соціальними регуляторами суспільних відносин, тісно пов'язаними з правом, але не тотожними йому, оскільки їм не властива риса загальнообов'язковості та державного примусу.

Питання про сутність права – одне з корінних, головних, найважливіших у вченні про право. Крім своєї наукової значущості, це питання мало до останнього часу велике політичне значення, оскільки в умовах заїделогізованості юридичної науки було одним з предметів принципової політичної суперечки між представниками соціалістичної юридичної науки і так званої буржуазної. Причому це не була схоластична суперечка. Це були, дійсно, два принципово протилежних підходи до поняття сутності права. Адже сутність означає сукупність найглибших, сталих властивостей предмета (в даному випадку – права), що визначають його походження, характер і напрям розвитку. Предметом дискусії якраз і були: причини виникнення права, його визначення, роль у суспільстві, якісні ознаки тощо. Для одних право – це міра справедливості й свободи, засіб захисту людини від влади, надбання людської культури і розуму; для інших – класовий регулятор суспільних відносин і т.ін.

Ще однією причиною недостатньо глибокого пізнання сутності права в недалекому минулому була відсутність спадкоємності в нашій юридичній науці. Дореволюційна (достатньо глибока) радянська юридична думка була, по суті, ігнорована. Пізнання сутності права відбувалося без урахування праць М. Коркунова, С. Муромцева, Г. Шершеневича, С. Трубецького, Л. Петражицького, П. Новгородцева та інших відомих юристів.

Багато мислителів з давніх часів намагалися проаналізувати і пояснити сутність та соціальне призначення права. Причому в деяких з них було багато спільного в розумінні права, але були і протилежні один одному оцінки і визначення. Протилежність у підходах до розуміння сутності права зберігається і досі.

Втім таку протилежність можна пояснити. Право – дуже велика цінність для сучасного суспільства, для кожної людини; дуже глибокий його вплив на життя держави, суспільства в цілому, кожного громадянина, тому воно не може мати одного простого пояснення¹². Як слушно підкреслює Г. Мальцев, право – грандіозний, невичерпний для пізнання феномен¹³. Академік Ю. Шемшученко визначає право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується як переконанням, так і силою державного примусу, або ж право – це система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою¹⁴.

С. Алексєєв вважає право гарантованим носієм свободи людини, способом її переключення на творчу активність¹⁵. М. Марченко вбачає сутність права як центрального елемента національної правової системи¹⁶.

Представники близької до правової – політичної науки під правом розуміють систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), які виступають регулятором суспільних відносин¹⁷.

Вважаємо, що право як категорія, що має велику соціальну цінність, вимагає обережного ставлення. При його дослідженні не слід нехтувати наявним досвідом. Очевидно, що подальші кроки у цьому напрямі пов'язані з поглядом на право як специфічне явище, що виділяється із системи інших соціальних регуля-

торів суспільних відносин¹⁸. Право завжди є віддзеркаленням певних цінностей і формально закріплює панівні в суспільстві ціннісні характеристики. Останнім часом у праві починають відображатися цінності, яким надається статус загальнолюдських, як правило, закріплених у міжнародному праві або сформульованих наднаціональними органами. Проте взаємозв'язок цінностей у праві може здійснюватися в наступних площинах: віддзеркалення деяких світоглядних цінностей в праві, переклад їх на «правову мову»; правові цінності, виражені у вигляді конструкцій, фікцій тощо; цінність права як певного соціального інституту¹⁹.

На думку В. Лазарева цінність права виражається в тому, що воно є: засобом організації управління суспільством, додаючи діям суб'єктів узгодженості; необхідною умовою розвитку сучасного суспільства; дійовим засобом захисту суспільного устрою; засобом оновлення суспільства, чинником прогресу, даючи змогу розвивати ті соціальні відносини, в яких суспільство зацікавлене; виразником справедливості; мірою (масштабу) свободи особи в соціумі; засобом утвердження етичних основ у суспільному житті, виховання населення, формування прогресивної культури²⁰.

На думку професора Н. Оніщенко, цінність права полягає в тому, що: це засіб організації управління суспільством, воно надає діям людей узгодженості; реалізація правових норм сприяє упорядкованості суспільних відносин; необхідна умова життя і розвитку сучасного суспільства; дійовий засіб захисту існуючого суспільного устрою, правові норми встановлюють види відповідальності за суспільно небезпечні й шкідливі для суспільства діяння; засіб оновлення суспільства, фактор прогресу, воно розвиває ті суспільні відносини, в яких суспільство зацікавлене, найважливішим значенням права є його характеристика як інструмента переходу до нових економічних і політичних відносин, розв'язання глобальних проблем сучасності; виразник справедливості, за своїм значенням воно протистоїть несправедливості, що підкреслюють правові поняття, такі, як «юстиція», що в перекладі з латинської означає «справедливість»; визначає міру свободи в суспільстві, право і свобода особи невіддільні один від одного, оскільки право, визначаючи масштаб свободи, допомагає індивіду їх усвідомити²¹.

Конкретизуючи сутність права, слід зазначити, що воно повинно слугувати інтересам справедливості, захищати природні права людини, захищаючи честь та гідність. Людство пройшло шлях розвитку від недосконалого архаїчного права до більш досконалого, що відповідає за своєю сутністю потребам справедливості, свободі особи, захисту її інтересів.

Отже, право як категорія філософії і теорії, наповнена реальним змістом, виконує інструментальну роль. Можна сперечатися про те, що є право, яку реальність воно відображає, можна по-різному осмислювати походження права, розходитися в думках щодо сутності і призначення права тощо. Але якщо питання ставитися в практичній площині, слід шукати єдину точку відліку, єдиний погляд, одну позицію. Справді, якщо юрист-практик звертається до права для винесення правильної ухвали, якщо право дозволяє співставляти дії громадян і посадовців, якщо це загальний масштаб поведінки, то повинна бути повна визначеність хоча б в одному – до яких джерел слід звертатися, за допомогою яких норм вирішувати питання. Право втратило б свою цінність, перестало б виконувати свою роль у стабілізації і впорядкуванні суспільних зв'язків, якби розуміло-

ся всіма по-різному. Визначеність у розумінні права є первинним елементом порядку в суспільних відносинах, особливо в умовах трансформаційних процесів.

1. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 2. Теория права. – М.: Зерцало, 1998. – С. 1–2.
2. *Оніщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія. - К.: Юридична думка, 2008. – С. 30–32.
3. *Бердяев Н.А.* Этическая проблема в свете философского анализа // Проблема идеализма. – М., 1902. – С. 17.
4. *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права: Хрестоматия. – М.: Интерстиль, 1998. – С. 136.
5. *Аристотель.* Политика. Афинская политика. – М.: Мысль, 1997. – 460 с.
6. *Гегель Г.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
7. *Еллинек Г.* Социально-этическое значение права, неправды и наказаний / Под ред. А.А. Рождественского; Пер.: И.И. Власов. - М.: Н.Н. Ключков, 1910. – С. 158.
8. *Сорокин П.А.* Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. – Ярославль, 1919. – С. 31.
9. *Яценко А.С.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев: Алетейя, 1999. – С. 15.
10. *Шемшученко Ю.С.* Вибране. – К.: Юридична думка, 2005. – С. 62.
11. О понимании советского права // Советское государство и право. – 1979.– № 7. – С. 56–71; № 8. – С. 48–77; *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. – М., 1992. – С. 288.
12. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.М. Рассолова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – С. 164.
13. *Мальцев Г.В.* Понимание права. Подходы и проблемы. – М., 1999. – С. 3.
14. *Шемшученко Ю.С.* Право // Великий энциклопедичний юридичний словник. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 360.
15. *Алексеев С.С.* Линия права. – М.: Статут, 2006. – С. 270.
16. *Марченко М.Н.* Проблемы общей теории государства и права: Учебник: В 2-т. – М.: Проспект, 2007. – Т. 2. Право. – С. 3–20.
17. *Політологія.* Терміни, поняття, персоналі, схеми, таблиці / Укл. В.М. Піча, Н.М. Хома. – К.: Каравела, Львів: Новий світ, 2000, 2001. – С. 94.
18. *Шемшученко Ю.С.* Вибране. К.: Юридична думка, 2005. – С. 62.
19. *Качиний С.А.* Проблемы сущности права на современном этапе // www.law.bsu.by
20. *Лазарев В.В., Липень СВ.* Теория государства и права: Учебник для ВУЗов. – М.: Спарк, 2004. – С. 198–199.
21. *Оніщенко Н.М.* Цит. праця. – С. 52–53

Д. Г. КОРИТЬКО

НАГОРОДНЕ ПРАВО: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

Акумулируется состояние исследований о становлении и развитии наградного права как самостоятельной сферы правовых норм и отношений. Показано необходимость дальнейшего научного исследования феномена государственных наград, продолжения дискуссий для дальнейшего совершенствования наградного дела, рационального использования государственных наград как инструмента правового стимулирования и государственного управления, учитывая украинский и мировой опыт в наградной политике.

© КОРИТЬКО Дмитро Григорович – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України